

УДК: 612.014:577.1]:[615.32:582.282]
DOI <https://doi.org/10.32689/2663-0672-2023-4-14>

Оксана КУЩ

доктор біологічних наук, професор, завідувачка кафедри фізіології, імунології, біохімії, цивільного захисту та медицини Запорізького національного університету, вул. Гоголя, 20, м. Запоріжжя, Україна, індекс 69061 (sidorov0240@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3827-3752>

Альона СКИДАН

заступник директора з виховної роботи, вчитель основ здоров'я, вчитель біології комунального закладу загальної середньої освіти «Балабинська гімназія «Престиж», вул. Престижна, 2-А, смт. Балабине, Запорізька область, Україна, індекс 70435 (skidan.alena83@gmail.com)

Oksana KUSHCH

Doctor of Biological Sciences, Professor, Head of the Department of Physiology, Immunology, Biochemistry, Civil Defense and Medicine of Zaporizhzhya National University, 20, Gogolya St, Zaporizhzhia, Ukraine, postal code 69061 (sidorov0240@gmail.com)

Alona SKYDAN

Deputy Director responsible for Educational work, Teacher of Fundamentals of Health and Biology, General Secondary Education Institution «Balabyne gimnasium «Prestyzh», 2-A, Prestizhna St, Balabyne village, Zaporizhzhia region, Ukraine, postal code 70435 (skidan.alena83@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Кущ О., Скидан А. Психофізіологічні особливості дітей середньої школи прифронтової зони Запорізької області. *Сучасна медицина, фармація та психологічне здоров'я*. 2023. Вип. 4 (13). С. 87–93. DOI: <https://doi.org/10.32689/2663-0672-2023-4-14>

Bibliographic description of the article: Kushch, O. & Skydan, A. (2023). Psykhofiziologichni osoblyvosti ditei serednoi shkoly pryfrontovoyi zony Zaporizkoi oblasti [Psychophysiological features of secondary school children of the front-line zone of the Zaporizhzhia region]. *Suchasna medytsyna, farmatsiia ta psykhologichne zdorovia – Modern medicine, pharmacy and psychological health*, 4 (13), 87–93. DOI: <https://doi.org/10.32689/2663-0672-2023-4-14>

ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІТЕЙ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ ПРИФРОНТОВОЇ ЗОНИ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Анотація. Актуальність. Стаття присвячена впливу стресових факторів прифронтової зони на психофізіологічні особливості дітей середньої школи та доводиться необхідність корекційної та відновлювальної роботи дітей з фахівцями. Об'єктом дослідження були психофізіологічні особливості дітей середньої школи прифронтової зони Запорізької області. Новизна роботи полягає у дослідженні психофізіологічних особливостей дітей середньої школи прифронтової зони Запорізької області.

Мета – дослідити в динаміці психічних та емоційних станів, основних психічних процесів учнів середньої ланки закладу загальної середньої освіти у прифронтовій зоні.

Матеріали і методи дослідження: опитування та анкетування учнів.

Результати. У дітей середнього віку, що проживають у прифронтовій зоні виявлено зниження показників основних психічних процесів. При цьому рівень стресу та рівень тривожності у переважній більшості опитуваних був підвищений. Також виявлено негативну динаміку у формуванні навичок міжособистісного спілкування та, відповідно, у процесі соціалізації підлітків в умовах воєнного стану. У роботі показано що стресові фактори прифронтової зони негативно впливають на психофізіологічні особливості дітей середньої школи та доведено необхідність корекційної та відновлювальної роботи з фахівцями. Отримані результати можуть бути використані працівниками психологічної служби закладу освіти у подальшому плануванні та проведенні корекційної та відновлювальної роботи з учнями даної категорії.

Висновки. У дітей середнього віку, що проживають у прифронтовій зоні виявлено зниження показників основних психічних процесів. При цьому рівень стресу та рівень тривожності у переважній більшості опитуваних був підвищений. Також виявлено негативну динаміку у формуванні навичок міжособистісного спілкування та, відповідно, у процесі соціалізації підлітків в умовах воєнного стану. Стресові фактори прифронтової зони негативно впливають на психофізіологічні особливості дітей середньої школи та доведено необхідність корекційної та відновлювальної роботи з фахівцями.

Ключові слова: прифронтова зона, стрес, стресори, учні.

PSYCHOPHYSIOLOGICAL FEATURES OF SECONDARY SCHOOL CHILDREN OF THE FRONT-LINE ZONE OF THE ZAPORIZHZHIA REGION

Abstract. Background. The article is devoted to the influence of stress factors of the frontal zone on the psychophysiological features of secondary school children and proves the need for corrective and restorative work of children with specialists. The object of the study was the psychophysiological characteristics of secondary school children in the front-line zone of the Zaporizhzhia region. The novelty of the work lies in the research of psychophysiological characteristics of secondary school children in the front-line zone of the Zaporizhzhia region.

Aim: to study the dynamics of mental and emotional states, the main mental processes of students of the secondary level of a general secondary education institution in the front-line zone.

Materials and methods. Student surveys and questionnaires.

Results. Middle-aged children living in the frontal zone showed a decrease in indicators of basic mental processes. At the same time, the level of stress and anxiety in the vast majority of respondents was increased. Negative dynamics in the formation of interpersonal communication skills and, accordingly, in the process of socialization of teenagers in the conditions of martial law were also revealed. The paper shows that the stress factors of the frontal zone have a negative effect on the psychophysiological features of high school children and proves the need for corrective and restorative work with specialists. The obtained results can be used by employees of the psychological service of the educational institution in further planning and carrying out corrective and restorative work with students of this category.

Conclusions. In middle-aged children living in the frontal zone, a decrease in indicators of basic mental processes was found. At the same time, the level of stress and anxiety in the vast majority of respondents was increased. Negative dynamics in the formation of interpersonal communication skills and, accordingly, in the process of socialization of teenagers in the conditions of martial law were also revealed. Stress factors of the frontal zone have a negative effect on the psychophysiological characteristics of secondary school children, and the need for corrective and restorative work with specialists has been proven.

Key words: frontal zone, stress, stressors, students.

Актуальність. У зв'язку з розгортанням РФ повномасштабної війни на території України та виникненням складної соціально-політичної ситуації гостро актуальною стає психологічна допомога сім'ям, зокрема, підліткам, що опинились у складних умовах життя внаслідок воєнних подій. Війна є причиною стресу та додаткового психологічного навантаження для великої кількості українців [14]. Найуразливішою категорією серед них є діти та підлітки, переважна більшість яких перебуває в прифронтовій зоні [4]. Численні дослідження науковців, що проводилися в зонах бойових дій по всьому світу, доводять, що психологічні травми, які виникли у дітей та підлітків внаслідок війни, зумовлюють довгострокові наслідки [1].

Психофізіологічні особливості учнів середньої ланки в умовах прифронтової зони є предметом дослідження багатьох науковців. У науковій літературі представлені різні теоретичні підходи до вивчення цієї проблеми [3].

Саме наслідками психологічної травми обумовлені специфічні реакції на події, які відбуваються у повсякденному житті [2]. Доведено, що підлітки, які переживають війну, страждають від стресу, депресій, тривожності, ПТСР, втрати ідентичності, закриваються в собі, обирають добровільну соціальну ізоляцію та асоціальну поведінку [10]. Достеменно відомо, що найбільшими стресорами для підлітків є: звуки сирени, вибухів та обстрілів, навіть якщо вони далеко; паніка дорослих; різноманітні теракти; комендантська година та обмеження воєнного часу; неможливість живого спілкування з однолітками; руйнування житлових будинків; необхідність перебування у бомбосховищах; інформація про масове насилля, полонених, тортури, втрати тощо [2].

У воєнний час у підлітків спостерігаються гострі емоційні реакції на те, що відбувається, емоційні коливання, істерики, надмірне збудження, шоківі стани, страх тощо. Під впливом драматичних подій може втратитися здатність до співпереживання як захисна реакція психіки [16].

Зважаючи на це, виникає потреба дослідити психологічний стан дітей конкретного регіону в реальних умовах воєнних дій і вказати на вчасну психологічну допомогу, що надає можливість особистості впоратися з негативним досвідом, який вона отримала та дозволяє пристосуватися до нових реалій та сприймати труднощі як тимчасові [3].

Відомо, що діти середнього шкільного віку перебувають в періоді значного фізичного і психічного розвитку. Саме у цьому віці відбувається активне зростання і розвиток організму, змінюється склад ментальних і емоційних процесів, відбувається формування особистості дитини [13]. Відповідно, вплив стресових факторів воєнного стану на дітей саме підліткового віку має суттєве значення та повинен бути знівельований корекційною та відновлювальною роботою з фахівцями [2].

Війна має катастрофічний вплив на здоров'я та добробут націй. Дослідження показали, що конфліктні ситуації спричиняють більше смертності та інвалідності, ніж будь-яка серйозна хвороба. Війна руйнує громади та сім'ї та часто порушує розвиток соціальної та економічної структури націй. Наслідки війни включають довготривалу фізичну та психологічну шкоду дітям і дорослим, а також зменшення матеріального та людського капіталу [17]. Смерть унаслідок воєн – це лише «верхівка айсберга». Інші наслідки, окрім смерті, недостатньо задокументовані. Вони включають ендемічну

бідність, недоїдання, інвалідність, економічний/соціальний занепад і психосоціальні захворювання, якщо згадати лише деякі [15]. Лише завдяки більш глибокому розумінню конфліктів і безлічі проблем психічного здоров'я, які виникають через них, можна розробити послідовні та ефективні стратегії вирішення таких проблем [3].

Однією з основних теорій, яка використовується для пояснення психофізіологічних змін у дітей прифронтової зони, є теорія стресу [18]. Відповідно до цієї теорії, стрес є реакцією організму на будь-яку подію, яка сприймається як загроза. У дітей прифронтової зони постійна небезпека, яка загрожує їхньому життю і здоров'ю, викликає постійний стресовий стан [19]. Цей стресовий стан може призвести до різних психофізіологічних порушень, таких як: порушення сну, порушення апетиту, зниження фізичної активності, зниження працездатності, порушення пам'яті та уваги, розвиток тривожних розладів, розвиток депресії [5].

Іншою теорією, що використовується для вивчення психофізіологічних особливостей дітей прифронтової зони, є теорія адаптації. Відповідно до цієї теорії, організм людини має здатність адаптуватися до різних умов навколишнього середовища. Діти прифронтової зони, які постійно перебувають у стресовому стані, також мають здатність адаптуватися до цих умов [11]. Однак, ця адаптація може бути пов'язана з певними втратами, такими як: зниження рівня інтелектуального розвитку, зміни в особистісному розвитку, зміни в соціальних контактах [6].

Новизна роботи полягає у дослідженні психофізіологічних особливостей дітей середньої школи прифронтової зони Запорізької області.

Мета дослідження: визначити вплив стресових факторів прифронтової зони на розвиток психофізіологічних станів дітей середньої школи.

Матеріали та методи дослідження. **Дизайн дослідження.** Дослідження було проведено на базі Комунального закладу загальної середньої освіти «Балабинська гімназія «Престиж» Кушугумської селищної ради Запорізького району Запорізької області. У дослідженні брали участь учні сьомих класів. Експериментальна група у кількості 50 учнів, з них 22 дівчини та 28 хлопців.

Дослідження проводилася у два етапи з метою відстеження динаміки психофізіологічних процесів дітей середньої школи прифронтової зони Запорізької області під впливом стресорів. Перший етап опитувань та досліджень проведено у травні 2023 року, другий етап – у вересні 2023 року, відповідно.

Для вивчення психофізіологічних особливостей дітей прифронтової зони використовуються різні методи дослідження. До основних методів дослідження відносяться: психологічні тести; опитування;

інтерв'ю; експериментальні дослідження, математичний і статистичний методи (за Стьюдентом).

Основним методом дослідження стало анкетування, як найбільш зручний метод для роботи з учнями. Анкетування є досить ефективним методом дослідження, що дозволяє зібрати інформацію про широке коло питань [12].

Анкетування – це метод дослідження, що дозволяє зібрати інформацію шляхом опитування респондентів при допомозі анкети. Анкета – це спеціально розроблений бланк, що містить перелік запитань, на які опитуваний має відповісти [39].

Анкетування є одним з найбільш часто використовуваних методів дослідження при роботі з учнями середньої школи. Воно дозволяє отримати інформацію про думки, почуття, поведінку учнів, а також про їхні соціальні та поведінкові особливості.

До переваг методу анкетування можна віднести: можливість зібрати інформацію від великої кількості опитуваних; простота та економічність проведення дослідження; широке коло питань, які можна дослідити. Що стосується недоліків анкетування, то можна зазначити наступні: неможливість контролювати умови заповнення анкети; вірогідність заповнення анкети недобросовісними респондентами.

При цьому, психологічні тести дозволяють оцінити різні психічні функції дитини (мислення, пам'ять, увагу, емоції, спілкування). Опитування та інтерв'ю дозволяють отримати інформацію про особистий досвід дитини, її ставлення до ситуації, в якій вона перебуває. Експериментальні дослідження дозволяють вивчити вплив різних факторів на психофізіологічний стан дитини [7].

Методи тестування: рівень стресу у дітей визначали за допомогою тесту на визначення рівня стресу за В. Ю. Щербатих (обстеження проводилося у приміщенні школи при допомозі практичного психолога; метод оцінки рівня ситуативної (реактивної) тривожності за Спілбергером Ханінім; дослідження основних психічних процесів дітей середньої школи; метод вивчення логічної і механічної пам'яті; метод вивчення уваги «Коректурна проба» (проба Бурдона); методика "Виділення істотних ознак; визначення рівня рухової активності та дотримання режиму дня дітьми середньої школи. Також до даної форми було включено питання щодо дотримання учнями режиму дня, тобто основних його компонентів: сну, перебування на свіжому повітрі (прогулянки, рухливі ігри), навчальної діяльності у закладі освіти та вдома, занять в установах додаткової освіти, гуртках, прийому їжі, дослідження рівня соціалізації учнів [15].

Результати власних досліджень. Показники рівня стресу дітей середньої школи. У 2 хлопців (7%) стрес на першому етапі обстеження був відсутній,

ще 12 (43%) мали помірний рівень стресу, у 6 (21,5%) хлопців виявлено ознаки впливу сильних стресових факторів і у 8 хлопчиків (28,5%) виявлено стан сильного стресу. При чому, на другому етапі дослідження дані дещо змінюються. Вже лише у 1 (3,5%) учня ознаки стресу відсутні, помірний рівень стресу мали 12 (43%) учнів, ознаки впливу сильних стресових факторів виявлено у 7 (25%) хлопців, 8 (28,5 %) хлопців мали ознаки сильного стресу.

Обчисливши суму балів, у дівчат виявлено наступні результати: відсутні ознаки стресу як на першому так і на другому етапі дослідження лише у 3 (14%) дівчат; мають помірний рівень стресу на першому етапі дослідження 14 (63%) дівчат, тоді як на другому етапі їх кількість зменшується до 12 (54%); ознаки впливу сильних стресових факторів на першому етапі виявлено у 3 (14%) учениць, а на другому етапі їх кількість зростає до 5 (23%); в обох етапах стан сильного стресу був діагностований у 2 (9%) дівчат.

Таким чином, згідно з результатами, переважна більшість учнів перебуває у стресовому стані. При чому, між двома етапами обстеження у дітей були літні канікули і, відповідно, рівень стресу мав би знизитись, чого не відбулося. Витікає висновок, що стресори прифронтової зони мають значний вплив на стан дітей.

Показники рівня тривожності дітей середньої школи. На першому та другому етапах дослідження було отримано наступні показники у хлопців. Низький рівень тривожності виявлено у 4 (14%) хлопці на першому етапі, і цей показник знижується до 2 (7%) – на другому етапі дослідження; помірний рівень тривожності показали 12 (43%) учнів на першому етапі, а на другому – вже 14 (50%); високий рівень тривожності на першому етапі виявлено у 11 (39%) учнів, а на другому – у 12 (43%) відповідно; дуже високий рівень тривожності виявлено лише на першому етапі у 1 (4%) учня.

Що стосується виявленого рівня тривожності у дівчат, то отримали такі дані: низький рівень тривожності на першому та другому етапах дослідження отримали 3 (14%) і 2 (9%) дівчини відповідно; помірний рівень стресу на обох етапах виявлено у 11 (50%) дівчат; високий рівень стресу діагностовано у 6 (27%) та 8 (36%) дівчат відповідно на першому та другому етапах; дуже високий рівень стресу показали 2 (9%) дівчини на першому етапі дослідження та 1 (5%) дівчина на другому. Позитивної динаміки по зниженню рівня тривожності за період літніх канікул у дівчат, як і у хлопців не спостерігалось.

Результати вивчення логічної і механічної пам'яті. Відомо, що у дітей середнього шкільного віку вже має переважати логічний тип пам'яті над механічним. Це свідчить про те, що діти в цьому віці

зосереджуються на запам'ятовуванні встановлюючи асоціації, шукають взаємозв'язки і відходять від заучування, починають мислити логічно [8]. Після проведеного обстеження та математичної обробки даних, було обчислено коефіцієнти логічної та механічної пам'яті у хлопців та дівчат, відповідно.

Коефіцієнт логічної пам'яті у хлопців на першому етапі становив $0,6 \pm 0,1$, на другому етапі – $0,7 \pm 0,2$. Коефіцієнт механічної пам'яті, відповідно $0,7 \pm 0,1$ та $0,6 \pm 0,2$. У дівчат відмінності в показниках носять статистично недостовірний результат.

Таким чином, рівень пам'яті як у хлопців, так і у дівчат досить низький. При цьому явного домінування логічного типу пам'яті майже, на жаль, не відслідковується.

Результати вивчення уваги дітей середньої школи. Було виявлено, що показники концентрації та стійкості уваги як дівчат так і хлопців досить низькі. Більшості учнів було важко зосередитися на виконанні завдання, вони часто відволікалися та допускали помилки. Самі діти це пояснювали тим, що постійно очікують певної небезпеки та їм важко сконцентруватися на завданні.

Маємо такі числові показники рівня концентрації та стійкості уваги у хлопців: високий рівень – 3%, середній – 46%, низький – 49%, дуже низький – 2% на першому етапі обстеження. Відповідно, на другому етапі отримано наступні дані: високий рівень – 2%, середній – 42%, низький – 53%, дуже низький – 3%.

Дівчата при обстеженні показали наступні результати. На першому етапі виявлено, що високий рівень концентрації та стійкості уваги мають лише 6% дівчат, середній – 46%, низький – 47%, дуже низький – 1%. На другому етапі дані дещо змінилися: високий рівень концентрації та стійкості уваги мають лише 7% дівчат, середній – 43%, низький – 48%, дуже низький – 2% дівчат.

Хочеться зауважити, що ані хлопці, ані дівчата не виявили при дослідженні дуже високого рівня концентрації та стійкості уваги. Рівень концентрації та стійкості уваги у дітей на другому етапі дослідження навіть знизився, що може бути обумовлено постійним впливом негативних факторів прифронтової зони, на що вказують інші автори [9].

Результати вивчення процесів мислення у дітей середньої школи. У підлітковому віці формується абстрактно-логічне мислення. На відміну від дітей молодшого шкільного віку, які мають більш конкретний стиль мислення, діти середньої школи вже повинні оперувати абстрактними поняттями, логічно мислити, аналізувати наслідки і робити висновки.

Дослідження типу мислення проведено за допомогою методики «Виділення істотних ознак». Обробка даних та обчислення результатів обстеження виявило наступні дані: як на першому, так і

на другому етапі у 62 % хлопців та 54% дівчат все ще превалює конкретно-ситуативний стиль мислення. Тобто про сформованість абстрактно-логічного стилю мислення можемо говорити у менше ніж половини дітей середньої школи.

Визначення впливу умов проживання у прифронтовій зоні на рівень рухової активності та дотримання режиму дня дітьми середньої школи.

За результатами анкетування виявлено, що у переважній більшості учнів протягом доби переважають малоактивні види діяльності. Результати дослідження показали досить низьку рухову активність дітей середнього шкільного віку у позанавчальний час та недостатнє перебування на свіжому повітрі.

Після обробки даних отримано наступні результати: ранковою зарядкою щодня займаються лише 28% хлопчиків та 22,5% дівчат, при цьому 41% хлопців та 39% дівчат взагалі не роблять ранкової зарядки. Менше половини учнів приєднуються до фізкультхвилинки під час навчальних занять – 46% хлопців та 48,5% дівчат. Окрім шкільних уроків фізкультури регулярно займаються фізичними вправами (гуртки/секції) 19% хлопців та 16% дівчат.

Переважна більшість опитуваних як основний вид діяльності у вільний від навчання час вказала спілкування в соціальних мережах, комп'ютерні ігри, перегляд відеороликів. Що стосується питання прогулянок на свіжому повітрі, діти відповідали, що не мають бажання виходити на вулицю 27% опитуваних (18% хлопців та 9% дівчат); мають бажання, але бояться виходити – відповіді 7% учнів (2% хлопців, 5% дівчат); мають такі прогулянки 2–3 рази на тиждень – 56% дітей (25% хлопців та 31% дівчат); лише 11% опитаних відповідали, що проводять час на свіжому повітрі щодня.

При опитуванні учні відмітили погіршення якості сну. Часто просинаються вночі 72% опитаних (34% хлопців та 38% дівчат), довго не можуть заснути через тривожні думки 36% дітей (17% хлопців та 19% дівчат), при прокиданні вранці почувають себе втомленими та знесиленими 62% опитаних (30% хлопців та 32% дівчат).

Усі діти середньої школи прифронтової зони Запорізької області навчаються на дистанційній формі навчання. При чому часто навчання проходить в асинхронному режимі (через повітряні тривоги, відключення світла тощо), коли учням самостійно доводиться опрацьовувати навчальні матеріал. Діти відмічають, що відчують більше навантаження при такому форматі навчання у порівнянні з очною формою, що відмічають інші спеціалісти в даній галузі [5].

Зміни звичок у харчуванні відмітили з моменту повномасштабного вторгнення багатьох учнів. Погір-

шення апетиту відмічають 29% дітей (14% хлопців та 15% дівчат), і навпаки, про сильну тягу до їжі (особливо солодкого) зазначили 21% учнів (14% хлопців та 7% дівчат).

Особливості соціалізації дітей середньої школи прифронтової зони. Дистанційний формат навчання та загальна безпекова ситуація у прифронтовій зоні Запорізької області наклали свій відбиток на процес соціалізації середньої школи, як закономірність даного процесу [7]. При опитуванні було виявлено, що 68% опитаних (39% хлопців та 29% дівчат) спілкуються з 1–2 друзями (знайомими), при чому переважно таке спілкування відбувається в онлайн-форматі. Лише 17% дітей зазначили, що мають компанію однолітків (3 і більше учасників) та спілкуються з ними постійно. Увесь вільний час більшість дітей (68% учнів) проводить саме у соціальних мережах, та не має досвіду «живого» спілкування, що негативно відбивається на формуванні навичок міжособистісного спілкування, що відмічають інші автори [6].

Про зацікавленість особами протилежної статі повідомили лише 19% відсотків опитаних (7% хлопців та 12% дівчат). Такі дані не є характерними для підлітків даного віку та можуть бути пов'язані саме із впливом негативних факторів прифронтової зони. Результати опитування чітко показують колосальні втрати у формуванні навичок міжособистісного спілкування та, відповідно, у процесі соціалізації підлітків в умовах воєнного стану.

Висновки

1. У дітей середнього віку, що проживають у прифронтовій зоні, виявлено зниження показників основних психічних процесів. При цьому рівень стресу та рівень тривожності у переважній більшості опитаних був підвищений. Також виявлено негативну динаміку у формуванні навичок міжособистісного спілкування та відповідно у процесі соціалізації підлітків в умовах воєнного стану.

2. Стресові фактори прифронтової зони негативно впливають на психофізіологічні особливості дітей середньої школи та доведено необхідність корекційної та відновлювальної роботи з фахівцями.

Рекомендації. Зважаючи на результати проведення дослідження, яке показало негативний вплив факторів прифронтової зони на психофізіологічні особливості дітей середньої школи, можливо рекомендувати працівникам психологічної служби закладу освіти проводити відновлювальну та корекційну роботу з усіма учнями середньої ланки для збереження емоційного стану учнів та покращення їх психофізіологічних показників.

Результати дослідження можуть бути корисними шкільним психологам та вчителям для підбору оптимальних інструментів та технік у відновлювальній та підтримуючій роботі з дітьми. Також

дані можна використати для створення рекомендацій батькам та дітям щодо покращення психологічного та фізичного самопочуття в умовах проживання в прифронтовій зоні.

Список використаних джерел:

1. Белякова С. М. Соціально-психологічні особливості розвитку особистості дітей підліткового віку. *Актуальні проблеми сучасної психології: шляхи становлення особистості*. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 23–27.
2. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітків: реалії та перспективи. Монографія. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 340 с.
3. Зінчук А. М., Психосоціальна підтримка осіб з травмою війни: міжнародний досвід та українські реалії: збірник матеріалів, доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції. Маріуполь : ДонДУУ, 2018. 322 с.
4. Зливков В. А., Лукомська С. В. Діти війни: теоретико-методичні і практичні аспекти психологічної допомоги. Київ–Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2022. 96 с.
5. Зливков В. А., Лукомська С. В., Євдокимова Н.Є., Ліпінська С. Р. Діти і війна : монографія. Київ–Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М., 2023. 221 с.
6. Квятковська А. О., Андросович К. А., Ковальова О. В. Особливості навчальної мотивації студентів передвищих фахових та вищих навчальних закладів в умовах сучасних військових конфліктів. Мелітополь, 2022. С. 177–182.
7. Кириченко, В. І., Нечерда, В. Б., Єжова, О. О. Стан сформованості просоціальної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти. *Педагогіка і психологія*, 2018. № 4(101). Р. 37–44.
8. Кирпенко Т. М. Механізми психологічного самозахисту підлітків : монографія. Сєверодонецьк : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. 176 с.
9. Коляденко Н. С. Посттравматичний стресовий розлад як медико-психосоціальна проблема. *Перспективи та інновації науки*, 2021, № 2(2). С. 114–120.
10. Лихацький В. І. Перспективи та інновації науки. *Педагогіка і психологія*, 2022. № 4(9). С. 58–64.
11. Макаруч Н. О. Психологічна допомога дітям з особливостями психофізичного розвитку у подоланні наслідків перебування у зоні військового конфлікту. *Сучасні технології в освіті* : веб-сайт <http://csnukr.in.ua/articles/147268.pdf>
12. Повідайчик О. С., Жиленко Р. М. Методи досліджень у соціальній роботі : навчальний посібник. Ужгород : ПП «АУТДОРШАРК», 2018. 164 с.
13. Станчишин В. Стіни в моїй голові. Жити з тривожністю і депресією. Київ : Віхола, 2021. 208 с.
14. Субашкевич І. М. Модифікація методики О. Фанталової «Рівень співвідношення «цінності» і «доступності» в різних життєвих сферах». *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2015. № 4–5. С. 77–86.
15. Токарева Н. М. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу : монографія. Кривий Ріг, 2014. 312 с.
16. Alsayed A., Wildes V. J. Syrian refugee children: A study of strengths and difficulties. *Journal of Human Rights and Social Work*. 2018. № 3(2). P. 81–88.
17. Axak N. Development of multi-agent system of neural network diagnostics and remote monitoring of patient. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*. 2016. № 9 (82). P. 4–11.
18. Bisson J. I., Wright L. A., Jones K. A. Preventing the onset of post traumatic stress disorder. *Clinical Psychology Review*, 2021. №86. P. 1–17.
19. Dehnel R., Dalky H., Sudarsan S., Al-Delaimy W. K. Resilience and mental health among Syrian refugee children in Jordan. *Journal of Immigrant and Minority Health*. 2022. № 24(2). P. 420–429.

References:

1. Belyakova, S.M. (2019). Sosialno-psixologichi osobluvosti rozvutky ditei pidlitkovogo viky – Socio-psychological features of personality development of adolescent children. Actual problems of modern psychology: ways of personality formation. Pereyaslav-Khmelnyskyi, 23–27 [in Ukrainian].
2. Bulax, I.S. (2016). Psixologia osobutisnogo zrostantia pidlitkiv: realii ta perspektuvu. Monografia. – Psychology of personal growth of teenagers: realities and prospects. Monograph. Vinnytsia : “Nilan-LTD” LLC, 340 [in Ukrainian].
3. Zinchuk, A.M. (2018). Psixosialna pidtrimka osib z travmoi viinu: miznarodnui dosvid ta ukrainski realii: zbirnik materialiv, dopovidei vseukrainskoi naukovo-praktichnoi konferensii – Psychosocial support of persons with war trauma: international experience and Ukrainian realities: a collection of materials, reports of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference. Mariupol : DonDUU, 2018. 322 [in Ukrainian].
4. Zlivkov, V. A. (2022). Diti viinu: teretico-metoduchi i praktuchi aspektu psixologichoi dopomogi – Children of war: theoretical, methodological and practical aspects of psychological assistance. Kyiv–Nizhyn : Publisher PP Lysenko M. M., 96 [in Ukrainian].
5. Zlivkov, V. A. (2023). Diti i viina: monografia – Children and war: a monograph. Kyiv-Nizhyn : Publisher PP Lysenko M.M., 221 p. [in Ukrainian].
6. Kviatkovskia, A.O. (2022). Osoblivosti navchalnoi motivasii studentiv peredvuchix faxovux ta vuschix navchalnix zakladiv v umovax suchasnix konfliktiv – Peculiarities of educational motivation of students of advanced professional and higher educational institutions in the conditions of modern military conflicts. Melitopol, P. 177–182 [in Ukrainian].
7. Kirichenko V.I. (2018). Stan sformovanosti prosocialnoi povedinki pidlitkiv u zakladax zagalnoi serednoi osviti – The state of formation of prosocial behavior of teenagers in institutions of general secondary education. Pedagogy and psychology, No. 4(101). R. 37–44 [in Ukrainian].

8. Kirpenko, T. M. (2017). Mexanizmi psixologichogo samozaxistu pidlitkiv. Monografia. – Mechanisms of psychological self-defense of teenagers. Monograph. Severodonetsk : ed. of SNU named after V. Dalya, 2017. 176 p. [in Ukrainian].
9. Koliadenko, N.S. (2021). Postravmatichnui stresovi rozlad kak medico-psixosocialna problema – Posttraumatic stress disorder as a medical and psychosocial problem. Perspectives and innovations of science, No. 2(2). P. 114–120 [in Ukrainian].
10. Lixacikii, V.I. (2022). Perspektivi ta inovacii nauki – Perspectives and innovations of science. Pedagogy and psychology, No. 4(9). P. 58–64 [in Ukrainian].
11. Makarchuk, N. O. Psixologichha dopomoga ditiam z osoblivostiami psuchofizichnogo rozvitku u podolani naslidkiv perebuvania u zoni viskovogo konfliktu – Modern technologies in education. Website <http://csnukr.in.ua/articles/147268.pdf> [in Ukrainian].
12. Povidachik, O.S. (2018). Metodi doslidzen y socialnii roboti^navchalni posibnik – Methods of research in social work: a study guide. Uzhgorod : PP OUTDORSHARK", 2018. 164 p [in Ukrainian].
13. Stanchishin B. (2021). Stini v moii golovi. Ziti z trivoznistiu i depresii – Walls in my head. Living with anxiety and depression. Kyiv : Vikhola, 208p [in Ukrainian].
14. Subachevich, I.M. (2015). Modifikacia metodiki O. Fantalovoi «Riven spivvidnoshenia «zsinisti» i «dostupni» v riznix ziteviv sferax – Pedagogy and psychology of professional education. 2015. No. 4–5. P. 77–86 [in Ukrainian].
15. Tokareva, N.M. (2014). Suchasnii pidlitok u sistemi psixologo-pedagogichnogo suprovodu: monografia – Modern teenager in the system of psychological and pedagogical support : monograph. Kryvyi Rih, 2014. 312 p [in Ukrainian].
16. Alsayed A., Wildes V. J. (2018). Syrian refugee children: A studyo fstrength sanddi fficulties. *Journa lo fHuman Rightsand Socia lWork*. № 3(2). P. 81–88.
17. Axak N. (2016). Developmen tof multi-agent system of neural network diagnostic sand remotemonitoringo fpatient. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*. № 9 (82). P. 4–11.
18. Bisson J. I., Wright L. A., Jones K. A. (2021). Preventin gtheonset of posttraumatic stress disorder. *Clinica lPsychology Review*. № 86. P. 1–17.
19. Dehnel R., Dalky H., Sudarsan S., Al-Delaimy W. K. (2022). Resilien ceandment al healthamong Syrian refugee childrenin Jordan. *Journal o fImmigrantand Minority Health*. № 24(2). P. 420–429.